

Kemalpâşazâde'nin *Halku'l-Kur'ân* Problemine Yaklaşımı*

Eyüp Gür

Cumhuriyet Üniversitesi / *Cumhuriyet University*
Sosyal Bilimler Enstitüsü / *Social Sciences Institute*

Doktora Öğrencisi / *PhD Student*

eyupgur60@gmail.com

ORCID: 0000-0002-3926-3452

Öz

Allah'ın kelâm sıfatının bir tezahürü olan Kur'ân'ın yaratılmış olup-olmadığı fırkalar arasında tartışılmış; Mu'tezile, Kur'ân'ın yaratılmış olduğunu beyan ederken, Ehl-i hadis dediğimiz selefi yaklaşım, Kur'ân'ın yaratılmadığı yönünde kanaat belirtmiştir. Ehl-i sünnet kelim ekolü ise, Kur'ân, Allah'a bakan yönüyle yaratılmamış, insana bakan yönüyle yaratılmıştır, formatında orta bir yol bulmuştur. İşte bir Ehl-i sünnet müntesibi Kemâlpaşazâde, mezheplerin ayrışmasında önemli rol oynayan *halku'l-Kur'ân* meselesini mercek altına alarak değerlendirmeye tâbi tutmuştur. Biz bu çalışmamızda, müellifin bu mevzûdaki görüşünü, üslûbunu ortaya çıkarmaya çalışacağız. Düşünürümüz, *Risâle fî beyâni mes'eleti halki'l-Kur'ân* adlı eserinde *halku'l-Kur'ân* meselesinde mezheplerin görüşlerini hikayeci ve tasvîri bir üslûpla anlatmış, kendi görüşünü fazla beyan etmemiştir. Ayrıca onun *Risâle fî-takrîr enne'l-Kur'âni'l-Azîm kelâmu'llâhi'l-kadîm* isimli eserinde konuya dolaylı olarak atıf yapılmıştır. Müellif, Mu'tezile'den başlayarak fırkaların, Kur'ân'ın yaratılmışlığına yönelik görüşlerini verdikten sonra, bütün fırkaların Ehl-i sünnetin karşında durduğuna kanaat getirir. Kerrâmiye ve Hâşeviye gibi fırkaların görüşlerinin bir önemi olmadığını, asıl tartışmanın Mu'tezile ile Ehl-i sünnet arasında devam ettiğini beyan eder. Ehl-i sünnet telakkisini sahiplenici bir dille anlatır. İbn Kemâlpaşa, mevzûnun şekillenmesinde Nesefî'nin *et-Tebsiratü'l-edille*, Âmidî'nin *Ebkâru'l-efkâr* ve Teftazânî'nin *Şerhu'l-Mekâsıd* adlı eserlerinden yoğun bir şekilde istifade etmiştir.

---

* **İntihal Taraması/Plagiarism Detection:** Bu makale intihal taramasından geçirildi/This paper was checked for plagiarism.

Etik Beyan/Ethical Statement: Bu çalışmanın hazırlanma süre-cinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belir-tildiği beyan olunur/It is declared that scientific and ethical principles have been fol-lowed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited (Eyüp Gür).

Geliş/Received: 31 Temmuz/July | **Kabul/Accepted:** 11 Eylül/September 2022 | **Yayın/Publis-hed:** 20 Eylül/September 2022

Atıf/Cite as: Eyüp Gür, "Kemâlpaşazade'nin Halku'l-Kur'an Problemine Yaklaşımı = Kemâlpaşazade's Approach To The Problem Of Halku'l-Qur'an/Qur'an Creation", Danisname 5 (Eylül/September 2022), 161-183. <https://doi.org/10.5281/zenodo.7090839>

CC BY-NC 4.0 | This paper is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial License

Anahtar Kelimeler: Kelâm Mahlûk, Gayr-i Mahlûk, Mu'tezile, Ehl-i sünnet, Kemâlpaşazâde.

Kemâlpashazade's Approach To The Problem Of Halku'l-Qur'an/Qur'an Creation

Abstract

The debate about whether the Qur'an, which is a manifestation of Allah's *Kalam* (discourse, speech) attribute, was created or not was discussed among the sects. At the same time, the Mu'tazila proclaimed that the Qur'an was created, while the Salafi approach, which we consider the '*Ahl-i hadith*,' expressed the opinion that it was not made. On the other hand, the *Kalam* school of *Ahl-i Sunnah* found a middle way in that the Qur'an was not created in its aspect toward Allah but its aspect toward humans. Therefore, as a follower of *Ahl-i Sunnah*, Kamalpashazâde has evaluated the issue of the people of the Qur'an, which plays an essential role in the separation of sects, by focusing on it. This study will try to reveal the author's view and style on this issue. In his work '*Risâle fî beyân mes'eleti halkı'l-Qur'ân*,' the philosopher mentioned above expressed the opinions of the sects in a narrating and descriptive style but did not talk much about his own opinion. In addition, in his work called '*Risâle fî-takrîr enne'l-Kur'âni'l-Azîm kelâmmullâhi'l-kadîm*,' there is an indirect reference to the topic. The author concludes that all sects oppose the *Ahl as-sunna* after outlining the viewpoints of the various sects on the creation of the Qur'an, starting with the Mu'tazila. He also states that the opinions of sects such as *Karramiyyah* and *Hasheviyyah* are insignificant, and the honest debate goes on between Mu'tazila and *Ahl-i Sunnah*. He presents the concept of *Ahl as-Sunna* in an adaptive style. On the formation of the topic, İbn Kamalpasha benefited a lot from works like Nasafi's *at-Tabsîratü'l-edille*, Âmidî's *Abkârü'l-afkâr*, and Taftonânî's *Şarhu'l-Makâsîd*.

Keywords: Kalam, Creation, Uncreated, Mu'tazila, *Ahl-i Sunnah*, Kamalpashazâde.

Summary

The issue of the creation of the Quran, which entered the literature as '*halku'l-Qur'ân*,' has become an issue because of the debates on evaluating Allah's attributes as eternal or created as soon as the issue became a part of the agenda with the motto. As expressed by *Mu'tezile*, 'Quran is created,' where *Ahl-i Hadith* responded with the antithesis, 'Quran is not created.' After the side which defended the thesis of 'Quran is created' took the support of political power, the issue developed into a political identity. It became an element of oppression for the adverse party with the exam.

İbn Kamâl is an author who produced original works on the diverse areas of *Kalam* (divine discourse, speech) with the descriptive, narrative method, analysis, and synthesis. Writers like Ebu'l-Mu'in an-Nasafi, Sa'duddin at-Taftazani, Adduddin al-Îci, and Seyfuddin Âmidî are among influential *Kalam* scholars whom the author cited from them. In his book *Risâletü fî beyânmes'eletihalkı'l-Qur'ân*, he tried to explain the issue of the creation of the Quran with a citation style.

Gür, Kemâlpashazade's Approach To The Problem Of Halku'l-Qur'an/Qur'an Creation

In the introduction of his book, the author states that between all the debating sides, there is a consensus on the idea that Allah has the power of *Kalam*, while there is an ongoing dispute on the composition of divine discourse. The primary source of this dispute is the diversity of meanings attributed to the notion of discourse. Writers who consider discourse only as letters and sounds claim that Quran is created, while writers who consider discourse as letters, sounds, and meanings claim that Quran is not created. The third approach on this topic is that the divine discourse is not created on the meaning aspect, while it is created on the letters and sounds aspect. In other words, they propose a diverse opinion. Therefore, to resolve the issue of the creation of the Quran, Kamalpashazâde briefly negotiates the opinions of opposition parties on the *Kalam* attribute.

Jahmiyya, Kharijites, and Imamah adopt the idea that divine discourse is composed of letters and sounds, particularly Mu'tezile. The main reason that directs Mu'tezile to this idea is that they see divine discourse not as an attribute but as an act of Allah. They believe that this discourse of Allah is created, and they deduce that just as the objects are not genuine, discourse is not a genuine attribute of Allah. As letters are objects and they are created, His discourse which is not adherent to His entity, is created and not adherent to Allah's entity.

Another party whose opinions the author refers to is Karramiyah. The followers of this ecolé define discourse with two aspects the ability and power to profess and express. In the Karramiyah approach, words and expressions are created and adherent to Allah's entity but not eternal. His actual discourse is the ability and power to profess, which is archaic. Ibn Kamâl also refers to the opinions of Vakıfiyya, who abstain from commenting on divine discourse. He questions whether they abstain on behalf of the created aspect or the not created aspect and states that they are known as indecisive.

On the opposite side of Mu'tezile, the most vigorous defender of the idea that the Quran is created stands against the Hanbali and Hashaviyya. According to these ecolés, being composed of sounds, letters, and meanings of discourse adheres to Allah's entity and is constant in eternity. Hashaviyya positions themselves on a marginal end by claiming more boldly that even the binding and cover of the Quran is eternal.

After stating the general opinions of different parties, Kamalpashazâde tries to explain Ahl-i Sunnah with the description of Ahl-i Hak. The *halku'l-Qur'an* opinion of Ahl-i Sunnah starts with İbn Küllâb from Ahl-i Hadith and takes its form with Ash'ari and Maturidi. From Ahl-i Sunnah's point of view, discourse, composed of sounds and letters, is created, and these are human elements. Meanings that are designated by the expressions and are part of an attribute adherent to Allah's entity are divine versions of discourse. This understanding has led to the constitution of literal discourse and human discourse. Thus, Ahl-i Sunnah's opinion, with the divergence of literal and human discourse, finds a compromise between disputing parties by differentiating literal and human discourse.

Kamâlpashazâde points out that all the debating parties are on the opposite side of Ahl-i Sunnah on the issue of the creation of the Quran. Afterward, he avoids denouncing the parties that support the Quran's creation and uses an embracive style by employing a more naïve language than his predecessors.

Giriş

Kemâlpaşazâde, Osmanlı Devleti'nde II. Beyazıt, Yavuz Sultan Selim ve Kanunî Sultan Süleyman dönemlerine şahitlik etmiş; döneminin önemli medreselerinde tedrisât sürecini tamamladıktan sonra müderrislik, kadılık, kazaskerlik ve Şeyhülislâmlık gibi devlet bürokrasisinde önemli hizmetlerde bulunmuş; tarih, dil, fıkıh, edebiyat, tefsir, hadis, kelâm, felsefe alanlarında döneminin şerh ve haşiyeciliğini aşarak özgün telif eserler vermiş çok yönlü bir âlim ve bürokrattır.

Kelâm literatüründe Allah'ın sıfatları bağlamında ele alınan *halku'l-Kur'ân* mevzûsu, fırkaların ayrışmasının odağında yer almıştır. Kemâlpaşazâde kelâm ilminin en esaslı tartışmasında Ehl-i sünnet cenahında konumlanarak kelânullâhın gayr-i mahlûk ve ezeli olduğunu akli ve nakli delillerle inşâ etmeye çalışır. Çalışmamızda merkeze aldığımız eser, müellifin *halku'l-Kur'ân* meselesini anlattığı *Risâletü fi beyân mes'eleti halkı'l-Kur'ân* adlı risalesi olacaktır. Bu eserde müellifin büyük ölçüde Sa'düddîn et-Teftazânî'nin (ö. 792/1390) *Şerhu'l-Mekâsîd*, Seyfüddîn Âmidî'nin (ö. 631/1233) *Ebkâru'l-efkâr*, Ebu'l-Muîn en-Nesefî'nin (ö. 508/1115) *et-Tebsıra* adlı eserlerinden büyük oranda istifade ettiği görülmektedir. Bazı ibarelerin olduğu gibi ilgili eserlerden iktibas edildiği gözden kaçmamaktadır. Ayrıca onun *Risâle fi takrîri enne'l-Kur'ân el-azîm kelâmu'l-lâhi'l-kadîm* isimli eseri ve Adudiddîn el-Îcî'nin (ö. 756/1355) kelânullâh hakkındaki risâlesi üzerine yazdığı *Şerhu risâleti'l-Îmâmi'l-Adud fi-sıfâti'l-keâm*, adlı şerhi bizim öncelikli referans kaynaklarımız içinde yer alacaktır.

Mezkûr eserlerden hareketle *halku'l-Kur'ân* meselesini mercek altına alan Kemâlpaşazâde, çoğunluğun benimsediği kanaate uygun olarak mevzuyu ilahî sıfatlar bağlamında kelânullâhın bir uzantısı olarak değerlendirmektedir. Nitekim müellifimiz, *halku'l-Kur'ân*'ı anlatan eserinin başlangıcında Müslümanların, Allah'ın mütekellim olduğu konusunda icmânın¹ varlığına dikkat çekip, Mu'tezile'den İskâfi'nin (ö. 240/854) söz konusu icmâyâ muhalefet ettiğini beyan eder.² O halde *halku'l-Kur'ân* mevzusunun odaklandığı nokta, Allah'ın mütekellim oluşunun nasıl anlaşıldığıdır. Ayrıca bu konu etrafında kelâm mezhepleri arasındaki ihtilafın ana sebebi yine aynı kavramdır. Bu nedenle Kemâlpaşazâde, *halku'l-Kur'ân* meselesinin aydınlığa kavuşturulması için kelâm sıfatı hakkında fırkaların düşüncelerinin etraflı bir şekilde incelenmesinin gerekliliğini önemle

1 Ebu'l-Muîn en-Nesefî, *Tabsiratü'l-edille fi usûliddîn*, thk. Muhammed Enver Hamid İsa (Kahire: el-Mektebetü'l-Ezheriyye li't-Türâs, 2011), 435; Seyfüddîn el-Âmidî, *Ebkâru'l-efkâr*, thk. Ahmed Muhammed el-Mehdî, (Kahire: Dâru'l-Kütübü'l-Visâka'-Kavmiyye, 2004), 1:352.

2 Kemalpaşazâde, "Risâle fi beyân mes'eleti halkı'l-Kur'ân", *Mecmû-u resâili'l-allâme İbn Kemal Paşa*, thk. Hamza el-Bekrî (İstanbul: Dâru'l-Lübâb, 2018), 185.

vurgular.³

Allah'ın mütekellim olduğu noktasında milletler ve mezhepler arasında ittifak olmakla birlikte, konuşmanın mahiyeti ve ilahî kelâmın manasında, kıdeminde ve hudusunda ihtilaf caridir.⁴ Haddizâtında Kur'ân'ın kendisi, Allah'ın mütekellim olduğuna şahitlik etmektedir. "Allah Mûsa ile de doğrudan konuştu."⁵ Ayette "konuştu" ifadesi, pekiştirilmiş bir şekilde "teklîm" master olarak ifade edilmiş ki böylece Allah'ın kelâm etmesine yönelik ihtilaflara kapı kapatılmıştır.⁶ Ayrıca bazı ayetlerde Tevrat için "kelânullâh" tabiri kullanılmıştır.⁷ Bu minvaldeki ayetler Allah'ın mütekellim olduğu noktasında sağlanan icmânın dayanakları olarak kabul edilmiştir.⁸

Mevzunun anlaşılır olması açısından burada "kelâm" kavramının tanımını vermek yerinde olacaktır. Kelâm, dizeli lafızlar ile onlara delalet eden manaları topluca ifade eden bir ibaredir. Diğer bir tabirle, "anlam ifade edecek şekilde en az iki kelimedenden oluşmuş mürekkep sözdür."⁹ Görüldüğü gibi kelâm hem lafza hem de manaya işaret etmektedir. İşte firkalar arasındaki ihtilafın ana kaynağı, kelâm kavramına yüklenen çifte anlamdır. Böylece kelâmı harf ve seslerden ibaret görenler Kur'ân'ın mahluk olduğuna hükmederken; kelâmı lafızlardan soyutlanmış manalar olarak anlayanlar ise Kur'ân'ın gayri mahlûk olduğu neticesine ulaşmışlardır.

Halku'l-Kur'ân meselesinde firkaların tutundukları ve düşüncelerini şekillendirdikleri diğer bir saik ise 'kelâmın, Allah'ın zatiyla kâim bir sıfatı mı yoksa fiili sıfatının bir tecellisi midir?' problemidir. Bununla beraber *halku'l-Kur'ân* konusunun, insanın özgür iradesi yani kaderle bir irtibatının olduğu da iddialar arasındadır. Buna göre daha yaratılmamış bir insana yapılan ezeli hitap kelâmı gerçekleşir. Eğer kelâmı yaratılmamış kabul edersek, fiillerinde hür olduğunu düşündüğümüz insanın iradesi bu ezeli hitapla baskı altına alınmış olmaktadır.¹⁰ Böyle bir sorunu Ehl-i sünnet kelâmcıları Allah'ın ilminin sınırsızlığıyla çözümlenmeye çalışmaktadır.

Kelânullâh'ın mahlûk ya da gayr-i mahlûk olduğuna yönelik

3 Kemalpaşazâde, "Risâle fî beyân mes'eleti halkı'l-Kur'ân", 185.

4 Ebû Mansûr el-Mâtürîdî, *Kitâbü't-Tevhîd*, çev. Bekir Topaloğlu (İstanbul: İSAM Yayınları, 2013), 57; Sa'düddîn Mes'ûd b. Fahriddîn Ömer b. Burhâniddîn Abdillâh et-Teftâzânî, *Şerhu'l-Mekâsîd*, thk. Abdurrahman Umeyra (Beirut: Âlemü'l-Kütüb, 1998), 4:144-145.

5 *en-Nisâ* 4:164.

6 el-Mâtürîdî, *Kitabu't-Tevhîd*, 57.

7 el-Bakara, 2:75; et-Tevbe, 9:6.

8 el-Mâtürîdî, *Kitabu't-Tevhîd*, 57.

9 Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât fî garîbü'l-Kur'ân*, thk. Saffân Adnân ed-Davûdî (Şam: Dâru'l-Kalem, 1412), "klm", 722; Seyyid Şerîf Cürçânî, *et-Ta'rifât*, çev. Ali Erkan (İstanbul: Bahar Yayınları, 1997), "kelâm", 189.

10 Muharrem Akoğlu, "Siyasallaşma Sürecinde Halku'l-Kur'an Tartışmaları", *Bilimname* XXXVII, no. 1 (2019): 353-382.

tartışmaları müzakere ettikten sonra, Kemâlpaşazâde'nin *halku'l-Kur'ân* mevzuunda ortaya koyduğu telakkileri değerlendirmek isabetli olacaktır. Konunun daha iyi anlaşılacağına katkı sunacağı kanaatimizden dolayı öncelikli olarak *halku'l-Kur'ân* meselesinin tarihi arka planını irdelemek yerinde olacaktır. Diğer taraftan İslâm'ın ilk dönemlerinde tartışılmaya başlayan böyle bir mevzuyu Kemâlpaşazâde'nin, 16. yüzyılda tekrar gündemine alarak bir risalesinde doğrudan, en az iki risalesinde dolaylı olarak anlatmaya çalışması hangi saikle açıklanabilir? Kanaatimizce İbn Kemâlpaşa'nın bu girişimleri, Yavuz Sultan Selim döneminde oluşan Şia tehdidine karşı bir cevap niteliği taşır. Böylece Sünnî İslâm'ın amansız savunucusu Şeyhülislam İbn Kemâl, kalemiyle Şia'nın savunduğu düşüncelere fikrî düzeyde karşı çıkmak suretiyle Yavuz'un siyasi mücadelesine destek vermeyi amaçlamış olabilir. Çünkü Şia'nın bu mevzuda Mu'tezilî cenahla aynı fikri paylaştığı bilinen bir gerçektir.¹¹

İbn Kemâlpaşa'nın *halku'l-Kur'ân* görüşünü ortaya çıkarabilmek için yapacağımız bu çalışmayı beş başlık altında değerlendirmeyi uygun gördük.

- *Halku'l-Kur'ân* meselesinin tarihi arka planı.
- Kur'ân'ın mahlûk olduğunu iddia edenler.
- Kur'ân'ın hem lafız hem de manasıyla yaratılmamış olduğunu savunanlar.

166

- Kelâm-ı nefsi ve kelâm-ı lafzî farklılığına dayanan uzlaştırmacı yaklaşım.

- Kelâmullâh'ın mahlûk olduğunu savunanlara karşı tutum

1. *Halku'l-Kur'ân* Meselesinin Tarihi Arka Planı

Vahyin beşere intikali diğer bir tabirle Allah'ın kulları ile iletişimi tarih boyunca kelâm vasıtasıyla gerçekleşmiştir. Yaratıcının aşkınlığı, birliği, sıfatları ve insanlara yönelik buyrukları da yine insanın idrak araçlarından olan sözcükler üzerinden iletilmiştir.¹² Çünkü Allah'ın zâtı hakkında doğrudan bilgimiz yoktur; onun hakkındaki bilgilerimiz vahyin bildirdikleri ile sınırlıdır. Bu yönüyle Allah hakkında tasavvur ve düşüncemizin ilk kaynağı, onun kendi kelimidir¹³. İlahî olandan beşerî olana doğru gerçekleşen bu bilgi akışının mahiyetinin nasıl olduğu ulemâ tarafından tartışılmıştır. Daha doğrusu metafizik dünyadaki bilginin, fizik dünyaya aktarılmasının gizemi anlayamamış; bazıları gâibi şahitle kıyas etmek suretiyle ilâhî kelâmı beşer kelâmı gibi algılayarak, Allah kelâmının beşer kelâmından bir farkının

11 Yusuf Şevki Yavuz, "Halku'l-Kur'ân", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (Ankara: TDV Yayınları, 1997), 15: 371-375.

12 Şamil Öçal, "Kelâmullahın Çift Doğası: Kelâm-ı Lafzi ve Kelâm-ı Nefsi", *İslamiyat* 2 (1999), 62.

13 Özkan Tekin, "Allah'ın İsimlerinin Tevkifiliği ve Kemalpaşazâde'nin Tartışmadaki Konumu", *Şarkiyat İlmî Araştırmalar Dergisi*, 14 no. 1 (Mayıs 2022): 268.

olmadığı sonucuna varmışken, bu meselede kafa yoran bazı kimseler de Allah ile kul arasındaki ontolojik farklılığın, kelâm etmenin statüsel bir farklılığı beraberinde getirmesi gerektiği neticesine ulaşmıştır. Aslında ilâhî kelâmın mahiyetini beşerî kelâmın mahiyetinden hareketle açıklayanlar, Tanrı ile insan arasındaki ontolojik farklılığı göz ardı ederek Tanrı kelâmını beşer kelâmı seviyesine indirgemiş, diğer taraftan ilâhî kelâmın beşerî düzlemde gerçekleşen fonksiyonlarına kutsiyet atfedenler, beşerî bir öğeye tanrısal bir konum atfetmişlerdir.¹⁴ Bu meseledeki üçüncü yaklaşım ise ilâhî kelâmı, 'Allah'a ait olması yönünden yaratılmamış; beşere bakan yönüyle yaratılmış' olarak anlamıştır. Bununla birlikte Kur'ân etrafında gerçekleşen bu tartışmalara, erken dönem kaynaklarında ve sahih hadislerde rastlanmadığı görülmüştür.¹⁵

Halku'l-Kur'ân adıyla literatüre giren bu sorunun menşei noktasında farklı kanaatler hasıl olmuştur. Bir kısım ulemâ sorunun Yahudi inancının etkisiyle oluştuğunu ifade ederken,¹⁶ bazıları Hıristiyanlığın tesiriyle ortaya çıktığını¹⁷ bazıları da Grek felsefesinin etkisiyle gündeme oturduğunu beyan etmiştir.¹⁸ Birçok kelâmcının benimsediği görüşe göre ise *halku'l-Kur'ân* meselesi, Allah'ın sıfatlarıyla bağlantılı olarak sıfatların ezeli veya hâdis kabul edilmesiyle ilgili tartışmalar neticesinde tezahür etmiştir. Dolayısıyla *halku'l-Kur'ân* meselesinin ortaya çıkmasında yabancı fikirlerin etkisi olsa da asıl büyük etken, toplumun kendi iç dinamikleri olmuştur. Nitekim bu mesele İslâm toplumundaki fikir hareketliliğinin gelişimiyle kelâmî problemlerin tartışılmaya başlanması sonucunda aktüel hale gelmiştir. Hicri birinci asrın sonları ile ikinci asrın başlarından itibaren gün yüzüne çıkmaya başlayan *halku'l-Kur'ân* sorununa Ca'd b. Dirhem (ö. 124/742) öncülük ederken,¹⁹ Cehm b. Saffan (ö. 128/745) ise Ca'd'dan aldığı ilmî mirası geliştirip şekillendiren kişi olmuştur. Daha sonra bunlara, Bişr el-Merîsî (ö. 218/833) de tâbi olmuştur.²⁰ Gerçi bu şahsiyetlerden de önce Ebû Hanife'nin (ö. 150/767) öğrencisi Ebû Yusuf (ö. 182/798) birlikte altı ay boyunca "Kur'ân mahlûk mudur değil

14 İbrahim Bor, "İlâhî Kelâmın İmkân ve Tabiatı", (Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi 2016), 173-175.

15 Ebu Said Osman b. Said b. Halid Dârimî, *Kitabu'r-red 'ale'l-Cehmiyye* thk. Bedr el Bedr (Kuveyt: ed-Daru's-Selefiyye, 1985), 154.

16 Nahide Bozkurt, *Mu'tezile'nin Altm Çığı* (Ankara: Ankara Okulu, 2002), 104.

17 Mehmet Ümit, "Mihne Sürecinde Hanefiler", *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 9/17, no. 1 (2010): 101-130, 107-113

18 Yavuz, "Halku'l-Kur'ân", 15: 371-375.

19 Ali Sâmi Neşşâr, *Neş'etü'l-Fikri'l-Felsefi fi'l-İslâm* (Kahire: Dârü'l-Maârif, 1981), 1: 408; Mustafa Öz, "Ca'd b. Dirhem", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1992), 6: 542-543.

20 Neşşâr, *Neş'etü'l-Fikri'l-Felsefi fi'l-İslâm*, 408.

midir?" sorusu etrafında münazaralar yaptıkları rivayetler arasındadır.²¹

Abbasî halifelerinden Me'mun döneminde etkinlik kazanan ilim meclislerinde çeşitli meselelerin gündeme alınarak tartışıldığı bilinir. Bu mekanlar, daha çok mevalîden oluşan kimselerin boy gösterdiği, taleplerini yönetime ilettikleri, ilmî performanslarıyla halifenin iltifatına mazhar oldukları ve aynı zamanda yönetimi etkiledikleri ortamlar olmuştur. Şüphesiz *halku'l-Kur'ân* meselesi ilim meclislerinde gündeme alınan en önemli konulardandır. Bu mevzu Hârûnürreşîd ve Emin dönemlerinde gündeme gelmiş, fakat bu yöneticiler meselenin konuşulmasına fırsat vermemekle yetinmemiş, tehditvâri bir dil kullanarak meseleyi reddetmiştir.²²

Ca'd b. Dirhem ve Cehm b. Saffan'ın yolundan giden ve *halku'l-Kur'ân* meselesini öteden beri savunan Bîşr b. Gıyas el-Merisi, ilim meclislerini fırsata çevirip halifenin de gücünü arkasına alarak kendisini ispatlamaya başlar. Kur'ân'ın yaratılmışlığını mecliste hararetle savunarak bir taraftan Me'mun'u etkileme yoluna giderken, diğer taraftan da Emevîler döneminde mevalinin yaşadığı sıkıntıların rövanşını alma gayreti içerisinde hareket eder. Mevalînin bu pozisyonu adeta Me'mun'un politikalarıyla da örtüşür. Böylece Me'mun'la birlikte *halku'l-Kur'ân*, siyasal bir boyut kazanarak devlet politikası haline gelmiştir. Anladığımız kadarıyla entelektüel bir birikime sahip olan Me'mûn, reel politik saiklerle hareket ederek, dînî bir meseleyi siyasi arenaya taşıyan ve bunu savunan bir rol içerisine girmiştir. O halde Me'mûn döneminde bu meselenin tartışılmasının arka planında, dönemin sosyo-politik yapısının etkisi yadsınmaz.²³ Nitekim Kur'ân'ın mahlûk olduğu görüşünü hararetle savunan kimselerin daha çok mevâliden beslenen Mu'tezile ve Mürcie mensuplarından oluşması; bunun aksini benimseyen kitlelerin ise büyük oranda Araplar olması, tartışmanın arka planındaki sosyopolitik yapının ne derece etkin olduğunu göstermektedir. Bu nedenle Me'mûn, mevalînin gücünü arkasına alma girişimlerinden dolayı onların benimsediği Kur'ân'ın yaratılmışlığı düşüncesini savunma refleksi göstermiş olabilir.²⁴

İlim meclislerinde mevâliden oluşan Mu'tezile ve Mürcie'nin karşısında Ehl-i hadis mensupları Kur'ân'ın mahlûk olduğu fikrine yanaşmayarak, karşı tezlerini aklî ve naklî delillerle ispat gayretinde olmuşlardır. Bu bağlamda Abdulaziz el-Kinanî el-Mekkî'nin (ö. 240/854) Halife Me'mûn'un huzurunda

21 et-Teftazânî, *Şerhu'l-Makâsîd*, 4:146.

22 Ebu'l-Ferac İbnü'l-Cevzi, *Menâkıbü'l-İmam Ahmed b. Hanbel*, thk. Muhammed Emin Hancı (Suud: Mektebetü'l-Hancı, ts), 308-309.

23 Osman Aydınlı, "Kur'an'ın Yaratılmışlığı Meselesi ve Mu'tezile'nin Tarihi Seyrindeki Yeri I", *Dini Araştırmalar* 3, no. 9 (2015): 49; Akoğlu, "Siyasallaşma Sürecinde Halku'l-Kur'an Tartışmaları", 353-382.

24 Akoğlu, "Siyasallaşma Sürecinde Halku'l-Kur'an Tartışmaları", 353-382

etkili bir performans göstererek Kur'ân'ın gayr-i mahlûk olduğu fikrini güçlü delillerle savunduğu bilinir. Fakat siyasî erkin, Ehl-i hadisi, *halku'l-Kur'ân* teorisi ile te'dib etme düşüncesi, merkezî yönetim karşısında tehdit unsuru oluşturabilecek potansiyelleri yok etmeye dönüşmüştür. Nitekim Me'mun, *halku'l-Kur'ân'ın* siyasallaşma sürecini resmen başlatan mektubunda Hanbelîler hakkında oldukça ağır ithamlarda bulunarak tehditler savurmaktadır.²⁵

Me'mun'un mektubuyla *halku'l-Kur'ân* meselesi daha farklı boyutlar kazanmaya başlar. Olay ilim meclislerinden sokağa, fikir müzakeresinden kavgaya dönüşür. Kanaatimizce Kur'ân ve sünneti iyi bilen, Arap diline hakim çoğunlukla Araplardan oluşan Ehl-i hadis karşısında mevalî mensupları etkin bir ilmi savunma yapamadıkları için, siyasî gücün desteğiyle olayı fiziki güç gösterisine dönüştürmüş olabilir. Nitekim Kinanî ile Bişr arasında geçen tartışmada, Kinanî'nin tartışma boyunca sunduğu aklı ve naklî delillerin, Bişr'i susturmasına, Halife Me'mun'u ikna etmesine ve halifenin bu tartışma sonunda Kinanî'yi cezalandırma yerine, ona iltifat göstermesine²⁶ rağmen, Ehl-i hadis müntesipleri, egemen gücün baskısından kurtulamamıştır.

Me'mun'un, Bağdat Valisi İshak b. İbrahim'e yazdığı mektupla *halku'l-Kur'ân* meselesi, fikrî müzâkereden devletin siyasi sopasına dönüşür. Literatürde mihne adıyla anılan bu dönemde, hadis alimleri ve kâdılar takibat altına alınmak, tecrit edilmek, sürgüne gönderilmek, hapsedilmek ve zincire vurularak kırbaçlanmak gibi cezalarla işkenceye maruz bırakılmışlardır. Mihne olaylarında Ahmed b. Hanbel'in direndiği, Kur'ân'ın gayr-i mahlûk olduğunu ısrarla ikrar ettiği bu yüzden hapse mahkûm edilerek işkenceye tâbi tutulduğu rivayet edilmektedir. Böylece Mihne süreci Halife Mütevekkil dönemine kadar devam eden sancılı bir dönem olarak tarihteki yerini almıştır.²⁷

Halku'l-Kur'ân meselesinde, Mu'tezile başlangıçta fikren güçlü bir pozisyon yakalamıştı. Çünkü Mu'tezile, Kur'ân mahlûktur teorisini ortaya atarak selefî akideyi ikiye bölmüştür; böylece seleflerden bazı alimler, Kur'ân lafzıyla ve manasıyla gayr-i mahlûktur ısrarını devam ettirmişken, onlardan bazıları da Kur'ân'ın manası değil ama lafzı mahlûktur, diyerek Mu'tezile'nin düşüncesinin bir kısmını benimsemiştir. Netice olarak Mu'tezile'nin sebep olduğu ilmî müzakere ortamı, Ehl-i sünnet kelâm ekolünün oluşmasının

25 İbnü'l-Cevzi, Menâkıbü'l-İmam Ahmed b. Hanbel, 311; Akoğlu, "Siyasallaşma Sürecinde Halku'l-Kur'an Tartışmaları", 353-382.

26 John Naûas, "Me'mun'un Mihneyi Başlatmasında Rol Oynayan Üç Akımın Açıklamalarının Yeniden Bir İncelemesi", çev. Mustafa Akgül Bozok *Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 8, no. 8 (2015): 162.

27 Hayrettin Yücesoy, "Mihne", *TDV İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2020), 30:26-28.

zeminini hazırlamıştır. Böylece Mu'tezile, hem ilahî sıfatlara ilişkin görüşünü kitlelere yayma imkânı bulmuş hem de ilmî arenada öncü rol oynamış, diğer fırkaları peşinden sürükleyebilmiştir. Ayrıca Mu'tezilenin başlangıçtaki etkinliği ilmî bir dinamizme de katkı sağlamıştır. Ne zaman ki Mu'tezile, dînî ve ilmî bir konuyu siyasallaştırarak, siyasi gücün etkisiyle Kur'ân üzerinden bir dayatma oluşturmaya başlamış; işte o zaman ilmî itibarlarını kaybettikleri gibi bu sahada öncü olabilme rolünü de bitirmiş oldu. İslâm tarihi içerisinde Mu'tezile'nin müntesiplerini kaybetmesi ve zamanla kitleler tarafından sapkın ilan edilmesinde, onların *mihne* olaylarında oynadığı sosyal mühendislik rolünün etkisinin yadsınamaz olduğu kanısındayız. Mu'tezile'nin bu tutumu karşı mihnenin oluşumuna zemin hazırlamıştır. Bu bağlamda Halife Mütevekkil tarafından, bu meselenin konuşulup tartışılması yasaklanmış, Ehl-i hadis müntesipleri hediyelerle taltif edilmiş, Mu'tezilî olanların mallarına el konularak Samarra'dan Bağdat'a sürgüne gönderilmişlerdir. Mu'tezile'nin uyguladığı mihnede en fazla mağdur olanlardan Ahmet b. Hanbel'in, karşı mihneyle yıldızı parlamış, sadece hadis alanında değil fıkıh ve diğer bilim dallarında da tanınır hale gelmiştir.²⁸

2. Kur'ân'ın Mahlûk Olduğunu İddia Edenler

Halku'l-Kur'ân meselesinin, İslam düşünce tarih sahnesinde yer almasının temelini, Kur'ân'ın yaratılmış olduğu iddiası oluşturmaktadır. Böyle bir iddiayı Mu'tezile başta olmak üzere, Cehmiyye, Hâriciler, İmâmiyye gibi fırkalar benimser. Mu'tezile'nin kendi içinde Allah'ın mütekellim olduğuna yönelik bir ittifak vardır. Fakat Allah'ın bu kelâmı mahlûktur. Cisimlerin hakiki olmaması gibi kelâm da hakiki bir sıfat olarak Allah'a ircâ etmez.²⁹ Çünkü Mu'tezilî telakkide ilâhî kelâm, harflerden ve seslerden mürekkep olarak yaratılmıştır. Cisim olan harfler hâdis olduğuna göre O'nun zat ile kâim olmayan kelâmı da hâdis olup³⁰ Allah'ın zâtıyla kaim değildir. Mezhebin önde gelen isimlerinden Cübbaî, kelâmı şöyle ifade eder: "*Kelâm harf harici bir cinstir. Sesi dinleme esnasında işitilir, yazıda ve ezberleme esnasında baki kalır, levh-i mahfûzda, her mushaf ve her lisanda kâim olur. Bunların hepsi birdir, mushafların artmasıyla artmaz, eksilmesi ile eksilmez, ibtali ile ibtal olmaz.*"³¹

Mu'tezilî düşünceye göre Allah'ın mütekellim olması; harf ve seslerden müteşekkil olan kelâmı, Cibrîl, Peygamber ve levh-i mahfûzda ya da ağaç gibi

28 Zübeyr Bulut, "Karşı Mihne Uygulamaları ve er-Rissâletü'l-Kaderiyye (Kaderî İtikâdı)", *Kelâm Araştırmaları Dergisi* 15, no. 1 (2017): 75-110.

29 el-Âmidî, *Ebkâru'l-efkâr*, 1:354.

30 Kemalpaşazâde, "Risâle fî beyân mes'eleti halkı'l-Kur'ân", 190-191. bk. el-Âmidî, *Ebkâru'l-efkâr*, 1:354

31 et-Teftazânî, *Şerhu'l-Mekâsıd*, 145; Kemalpaşazâde, "Risâle fî beyân mes'eleti halkı'l-Kur'ân", 196.

bir cisimde yaratmasının bir neticesidir. Mu'tezile'yi böyle bir düşünceye sevkeden faktör, onların ilahî kelâmı Allah'ın bir sıfatı olarak değil, fiili olarak görmeleridir. İşte bu nedenle bu ekolün önde gelenleri, kelâm-ı lafzî haricinde bir kelâmı yani kelâm-ı nefsiyi kabule yanaşmamıştır. İbn Kemâl, Mu'tezile'den bazılarının, halktan gelebilecek bir töhmet ve iftira endişesinden dolayı mahlûk lafzını, Allah hakkında kullanma konusunda ihtiyatla hareket ettiklerini söyler.³² Müellifimizin bu iddiası, Mu'tezile'nin zihin dünyasındaki tutarsızlıkların varlığına işarettir. Anlaşılan o ki Mu'tezile, ya Kur'ân'ın yaratılmış olduğuna kendisi de ikna olmamış ya da toplumu ikna edebilme konusunda ilmî yeterliliği kendisinde bulamamıştır.

İbn Kemâl, genel olarak Mu'tezile'nin 'Kur'ân'ın yaratılmışlığı' teorisini ortaya koyduktan sonra, Mu'tezilî kelâmcıların görüşlerini vererek teferruatta kendi içlerinde ihtilafın söz konusu olduğunu beyan eder. Mesela Cübbâî (ö. 303/916), Ebû Hâşim (ö. 321/933) gibi Mu'tezilî kelâmcılar, Allah'ın kelâmının bir mahalde mahluk olduğunu ifade eder. Dolayısıyla onlara göre, her okuyucu onu okuduğu zaman, kıraat mahallinde kelâm yaratılır. Ebu'l-Hüzeyl el-Allâf (ö. 235/849-50) ve onun tâbilerine göre ise, "kün" kavlinde olduğu gibi, kelâmın bir kısmının mahalli varken; emir, nehiy, haber vermek, haber almak kelâmlarında herhangi bir mahallin varlığı söz konusu değildir. Yine aynı ekolden Hüseyin b. Muhammed en-Neccâr (ö. 230/845), kelâmullâh okunduğunda araz, yazıldığında cisimdir, diyerek bir kanaatte bulunur.³³ Müellifimiz Mu'tezile içerisindeki ihtilafa değindikten sonra onlarda baskın olan görüşün Ebû Hâşim ve müteahhiründen ona tâbî olanların görüşü olduğuna dikkat çeker. Buna göre kelâm, harf ve ses cinsindedir; bâki olmaya muhtemel değildir. Hatta levh-i mahfûzda rakamlarla yaratılan ve mushafta yazılan Kur'ân değildir. Kur'ân, kârînin okuduğu, Allah'ın kesik sesler ve düzenli harflerden yarattığıdır.³⁴

Görüldüğü üzere Mu'tezile, Allah'ın kelâmına fizikî bir anlam yüklemektedir. Kur'ân'ın yaratılmışlığı fikri, onların Tanrı ve metafizik tasavvurlarını fizik alem üzerinden algılamaya çalışmalarından kaynaklanmaktadır. Bunun neticesi olarak da onlar Allah kelâmını beşer kelâmından farklı görmezler. Aslında Mu'tezile'nin bu iddiası, sünnî akideye tam olarak aykırı değildir. Çünkü Ehl-i sünnet anlayışında da kelâmın harf ve sesteki teşekkül eden versiyonu (lafzî kelâm), bir mahalle nispeti mahlûk olup ezeli değildir. Şu farkla ki Ehl-i sünnet, Allah'ın kelâmını beşer kelâmı seviyesine indirgemekten kaçınmış, ileride izah edeceğimiz üzere lafzî kelâm

32 Kemalpaşazâde, "Risâle fi beyân mes'eleti halkı'l-Kur'ân", 195.

33 et-Teftazânî, *Şerhu'l-Mekâsîd*, 145. Kemalpaşazâde, "Risâle fi beyân mes'eleti halkı'l-Kur'ân", 191-192.

34 Kemalpaşazâde, "Risâle fi beyân mes'eleti halkı'l-Kur'ân", 196.

ve nefsi kelâm ayırımına giderek orta bir yol bulmuştur. Bu noktada Fazlurrahman'ın şu tespiti yerindedir. Mu'tezile, akli, dîni bir delil olarak Allah'ın kelâmıyla aynı düzeye yerleştirdi. Bunun neticesinde kelâmı O'nun sıfatı olarak kabul etmedikleri için Kur'ân'ın mahlûk bir kelâm olduğunu ileri sürdüler. Hıristiyan ve helenistik fikirlerin etkisiyle bunu yaptılar.³⁵

Kerrâmiye

İbn Kemâl, Mu'tezile'nin konuya yaklaşımını özetledikten sonra, bir yönüyle selef bir yönüyle de Mu'tezile'ye yakın görünen Kerrâmîye'nin *halku'l-Kur'ân* görüşünü değerlendirmeye tâbi tutar. Buna göre Kerrâmîye, Allah'ın kelâmını iki farklı anlamda tabir etmiştir. İlk olarak kelâm mütekellim olmaya güç yetirmektir. İkinci olarak onlar, kelâmı söz ve ibareler kavramıyla tanımlamışlardır. Her iki anlayışa göre de kelâm Allah'ın zâtî ile kaimdir. Kelâmı, konuşmaya güç yetirebilmek versiyonuyla anladığımızda kelâm, Allah'ın zâtî ile kaim olup ezeldir. Kelâmı, kavlden ibaret olarak kabul ettiğimizde, kelâm hâdistir ve çokluğu ifade eder.³⁶ Kerrâmî anlayışta işitilmiş dizili harfler yaratılarak birlikte Allah'ın zatıyla kâimdir; fakat Allah'ın kavli, kelâmı değildir. Onun asıl kelâmı tekellüme güç yetirmek olup kadîmdir. Onun kavli ise hâdistir ama muhdes değildir.³⁷

Anlaşılan Kerrâmîler, söz ve ibareleri kelâm lafzıyla ifade ediyor olsalar da bunu mecaza hamletmektedirler. Ayrıca onların, hâdis muhdes ayırımına gittikleri görülmektedir. Bu ikisi arasındaki fark, zatıyla kaim olursa hâdis, zâtından ayrı olursa "kün" kavlinde olduğu gibi muhdestir.³⁸ Buna göre Kerrâmî anlayışta, hâdis Allah'ın kadîm ve zâtî fiilidir. Muhdes ise Allah'ın zâtından ayrı olan fiildir, yani mahlûktur. Fakat Kerrâmîye, mahlûk ifadesi yerine muhdes fiilini kullanmayı uygun görür.³⁹ Kelâmın, Allah'ın zâtıyla kadîm olması demek, Allah'ın konuşma fiili kudretinde bulunduğu için mütekellim olması demektir.⁴⁰

Şehristânî Kerrâmîye'nin hâdis-muhdes ve kavli kelim-konuşabilme anlamındaki kelâm tasavvurunu şöyle yorumlar: Onlara göre, kavli anlamdaki kelâmı, O'nda hâdis olan sıfatlardan ibarettir; bunlar bazılarına göre, harflerden ve seslerden yahut bazılarına göre yalnızca harflerden meydana gelmiş ibarelerdir. Bu yüzden o hâdistir, ezeli değil muhdes de

35 Fazlur Rahmân, *İslâm*, çev. Mehmet Dağ-Mehmet Aydın (İstanbul: Selçuk Yayınlar, ts), 126.

36 Kemalpaşazâde, "Risâle fî beyân mes'eleti halkı'l-Kur'ân", 192.

37 et-Teftazânî, *Şerhu'l-Mekâsıd*, 4:145; Kemalpaşazâde, "Risâle fî beyân mes'eleti halkı'l-Kur'ân", 192.

38 et-Teftazânî, *Şerhu'l-Mekâsıd*, 4:145; Kemalpaşazâde, "Risâle fî beyân mes'eleti halkı'l-Kur'ân", 195.

39 et-Teftazânî, *Şerhu'l-Mekâsıd*, 4:145; Kemalpaşazâde, "Risâle fî beyân mes'eleti halkı'l-Kur'ân", 192.

40 Kemalpaşazâde, "Risâle fî beyân mes'eleti halkı'l-Kur'ân", 195.

değildir.⁴¹ Allah'ın ezelî kelâmı, kelâm-ı nefsi'dir. Kur'ân ise, O'nun lafzî kelâmıdır. Lafzî kelâmın zamanı ve mekânı yoktur. Bundan dolayı lafzî kelâm, kadîm olmadığı gibi mahlûk da değildir. Lafzî kelâm, hâdistir. Kerrâmiye lafzî kelâmın yaratılmaksızın nefsi kelâmdan hareketle varlık bulunduğunu kabul etmiştir.⁴²

Görüldüğü üzere Kerrâmîlerde Allah'ın kelâm sıfatı hakkında yapılan 'kelâm etmek ile kavî ayrımının' daha sonraki dönemlerde oluşacak sünnî telakkilere ilhâm kaynağı oluşturduğu kanaatindeyiz. Kerrâmî anlayışa göre asıl kelâm, Allah'ın zatıyla kâim ve ezelî olan konuşmaya güç yetirebilmektir. Bu ibare, sünnî ıstılahtaki kelâm-ı nefsiye tekabül eder. Onların dilindeki "kavî"den ibaret olan kelimeler ise mecazî anlamdaki kelimeler olup, lafzî kelâm karşılığında kullanılır.

Vâkıfiyye

Vâkıfîler, kelimullah hakkında açık seçik söz söylemekten kaçınırsalar da onların *halku'l-Kur'ân* hakkındaki görüşleri Mu'tezileye daha yakın olduğu için bu fırkayı, 'Kur'ân'ın mahlûk olduğunu iddia edenler,' başlığı altında değerlendirmeyi uygun gördük. Zaten Kemâlpaşazâde de Vakıfiyyeyi bu şekilde konumlandırmıştır. Müellifimizin anlayışına göre Vakıfîler, Allah kelâmının yokluktan sonra oluştuğu noktasında ittifak halindedir. Bu ibareler, Kur'ân'ın mahlûk olduğuna işaret eden karinelere dir. Ayrıca onlar, Kur'ân'ın hâdis lafzıyla mı yoksa mâhluk lafzıyla tabir edilmesi noktasında tevakkuf ettiler. Vakıfîlerden bir kısmı Kur'ân'ı mahlûk ismiyle, bir kısmı hâdis kavramıyla tanımlarken, onlardan bazıları da Sâni Teâlâ'nın bir kelâmı veya bir kelâmsız mütekellim olduğunun vasıflanamayacağı yönünde kanaat belirtmişlerdir.⁴³

Kemâlpaşazâde'nin *Halku'l-Kur'ân* adlı risalesinin muhakkiki Hamza el-Bekrî, Eş'ariyye'ye isnad ederek verdiği dipnotta Vâkıfiyye'yi "*Kur'ân kelâmının mahlûk mu gayr-i mahlûk mu olduğu noktasında görüş bildirmekten kaçınanlardı,*" şeklinde tanımlamaktadır.⁴⁴ Nitekim Nureddîn es-Sâbûnî, kanaatimizce Vâkıfiyye'yi kastederek Allah kelâmı hakkında hüküm vermeyip duraklayanların tutumlarını, itikadî mevzuda tereddüde işaret

41 Abdyl Durguti, "Mezhepleşme Çerçevesinde Muhammed B. Kerrâm ve Kerrâmiyye Mezhebi" (Doktora Tezi, Uludağ Üniveristesi, 2018), 116.

42 Durguti, "Mezhepleşme Çerçevesinde Muhammed B. Kerrâm ve Kerrâmiyye Mezhebi", 116-120.

43 el-Âmidî, *Ebkaru'l-efkar*, 1:355; Kemalpaşazâde, "Risâle fî beyân mes'eleti halkı'l-Kur'ân", 192.

44 bk. Kemalpaşazâde, "Risâle fî beyân mes'eleti halkı'l-Kur'ân", 193; Muhkkikin dipnotuna göre Vâkıfîler, Kur'an hakkında mahlûk mu gayr-i mahluk mu noktasında tereddüt ettikleri için böyle isimlendirilmiştir.

ettiği için isabetsiz bulur.⁴⁵ Yine Ehl-i hadisten bazıları Vâkıfıyye'yi "Şükkâk/bazı konularda şüphe edenler" şeklinde itham etmişlerdir.⁴⁶

3. Kur'ân'ın Hem Lafız Hem de Manasıyla Gayr-i Mahlûk Olduğunu Savunanlar

Mu'tezile'nin, Allah'ın kelâmını harflerden ve seslerden müteşekkil yaratılmış bir kelâm olarak görmek suretiyle beşer kelâmı düzeyine indirgemesi bazı alimlerde ve halkta bir tepkinin oluşmasına zemin hazırlamıştır. Bu sebepten olsa gerek ki dini duyarlılıklarından ötürü selef âlimlerinin, ilim meclislerinde, Mu'tezilî düşüncenin yanlışlığını ortaya koymak için onlarla fikrî ve entelektüel münazaralar yaptıklarına yönelik rivayetler söz konusudur. Meselâ Mekke'li Şafîî ulemasından sayılan Kinanî, Mekke'den Bağdat'a gelip, *halku'l-Kur'ân'ın* öncülerinden Mu'tezilî Bişr b. Gıyas el-Merisî ve aynı görüşte olanlarla Me'mun'un huzurunda bu mevzuyu tartıştığı rivayetler arasında yer alır.⁴⁷ Mu'tezile'ye karşı bireysel tepkinin yanında kurumsal olarak Hanbelî müntesiplerinin düşünsel bazda reaksiyon gösterdikleri, bu tavırlarından dolayı mihne döneminde takibata uğratarak işkenceye maruz bırakıldıkları bilinmektedir.⁴⁸ Dolayısıyla Mu'tezilî düşünceye karşı bir reaksiyon olarak ortaya çıkan Hanbelîler, Kur'ân'ın lafzan ve manen gayr-i mahluk olduğu düşüncesinin, yılmaz savunucuları olmuşlardır.

174

Hanbelîler ve Allah'ın sıfatları noktasında teşbîh ve tecsîme düşerek daha uç noktaya savrulan Haşevîyye, *halku'l-Kur'ân* mevzuunda Mu'tezile'nin tam karşısında yer alan bir pozisyon sergilemektedir. Bu ekollere göre ses ve harfler peş peşe gelerek tertip edilmiş olup, Allah'ın zâtı ile kaim olduğu ezelde sabittir. Okuyanların sesinden işitilen ve kitap satırlarında yazılmış olan bizzat Allah'ın kadîm olan kelâmının kendisinden başkası değildir. Hanbelî ve Haşevîlerin genel kanaati bu minval üzere olmakla birlikte Haşevîler, bu anlayışı daha da ileri düzeylere götürerek Kur'ân'ın cildinin, kılıfının bile ezeli olduğunu iddia etmektedirler. Onların, Kur'ân'ı bu düzeyde beşer seviyesine indirgeyerek ilâhî bir format içerisinde ezeli diyerek sunmaları, müellifimiz Kemâlpaşazâde'nin tepkisini çekmiş olacak ki, ona göre böyle bir iddiayı ancak cahiller dillendirebilir.⁴⁹ Bu bağlamda Sâbûnî,

45 Nureddin es-Sâbûnî, *el-Bidâye fî usûli'd-dîn*, çev. Bekir Topaloğlu (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1991), 83.

46 Uğur Erman, "Ehl-i Hadîs ve Mu'tezile Arasında Yaşanan Polemiklerin Cerh ve Ta'dîl İlmine Dönemin Te'lifâtına ve Sosyal ve Beşerî İlişkilere Yansımaları (Hicri 3. Asır)", *Siirt Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 4, no 1: 83-105.

47 Akoğlu, "Siyasallaşma Sürecinde Halku'l-Kur'an Tartışmaları", 353-382.

48 Kemalpaşazâde, "Risâle fî beyân mes'eleti halkı'l-Kur'ân", 192-195.

49 et-Teftâzânî, *Şerhu'l-Mekâsîd*, 4:144-145; Kemalpaşazâde, "Risâle fî beyân mes'eleti halkı'l-Kur'ân", 192.

kelâm kavramının etimolojik analizinden hareketle kelâm, ancak kalpteki manaya delalet eden ibarelere denir, diyerek Hanbelî ve Haşeviye'nin, 'Kur'ân harfleri gayr-i mahlûktur,' iddiasının yanlışlığına işaret eder. Çünkü parçalara ve kısımlara ayrılan bir şeyin hâdis olması zarûrîdir.⁵⁰ Bununla birlikte İbn Kemâl, Haşeviyye'nin kendi içerisindeki birçok ihtilaftan söz eder. Haşeviyye müntesiplerinden bazıları kelâmın, zât-ı Bârî ile kâim, kadîm olduğunu benimserken, onlardan bazıları da kelâmın, beşer kelâmı cinsinden olduğunu iddia edenler. Haşevîler'den bir kısmına göre ise kelâmullâh, beşer kelâmı cinsinden olmayıp iki harf ve iki sestem ibaret olup; iki harf ve seslerden birisi kadîm, diğeri hâdistir.⁵¹

İbn Kemâl, Allah'ın kelâmının harf ve seslerden mürekkep olduğunu kabul etmeleri bakımından Havâric, Haşaviyye ve İmâmiyyeyi aynı kategoriye dahil ederken,⁵² harf ve seslerden teşekkül eden lafzî kelâmı kadim olarak benimsemeleri yönünden ise Hanbeliler ile Haşevîleri aynı düşünce yapısı içerisinde zikreder.⁵³ Bununla birlikte müellif, Âmidî'ye atfen dile getirdiği görüşünde Hanbelîlere karşı daha naif bir tutum sergileyerek şunları ifade eder: "*Hanbelîler bu konuda zahiren Haşeviler gibi görünse de meselenin tafsilatına inildiğinde Hanbelîler'in Haşevîler'den olmadığı görülecektir.*"⁵⁴ Nitekim müellif, Teftazânî'nin, "*Allah'ın mütekellim olduğu noktada milletler ve mezhepler arasında ittifak vardır, fakat ilâhî kelâmın manasında, kıdeminde ve hudusunda ihtilaf vardır,*"⁵⁵ sözüne istinaden Hanbelî düşüncedeki kelâm-ı nefsinin varlığına işaret eder. Her ne kadar Kemâlpaşazâde açıkça Hanbelîlerin kelâm-ı nefsi görüşlerine yönelik bir beyanda bulunmasa da onun "*ilâhî kelâmın manasında, kıdeminde ve hudusunda ihtilaf vardır,*" ifadeleri, Hanbelî düşüncedeki kelâm-ı nefsi ve kelâm-ı lafzî tasavvurunun varlığını ortaya koyar.

Hasılı Hanbelilere göre Allah kelâmı, harf ve seslerden müteşekkil lafzî ve manası ile Allah'ın zâtıyla kâim ezeli bir sıfatıdır. Kur'ân, Cebrail vasıtasıyla Hz.Peygamber'e indirilen, mushaflarda yazılan ve okunan hakiki manada Allah'ın kelâmı olup, gayr-i mahlûktur.⁵⁶ Hanbeliler, kelâm-ı lafzînin yanında nefsi kelâmı benimsiyor olsalar da mezhebin önemli simalarından İbn Teymiyye (ö. 728/1328), "*hem Kur'ân, Allah'ın zâtı ile kaim harf ve sestir ifadesi*

50 es-Sâbûnî, *el-Bidâye*, 82.

51 Kemalpaşazâde, "Risâle fî beyân mes'eleti halkı'l-Kur'ân", 192.

52 Kemalpaşazâde, "Risâle fî beyân mes'eleti halkı'l-Kur'ân", 192.

53 Kemalpaşazâde, "Risâle fî beyân mes'eleti halkı'l-Kur'ân", 194.

54 el-Âmidî, *Ebkaru'l-efkar*, 1:355; Kemalpaşazâde, "Risâle fî beyân mes'eleti halkı'l-Kur'ân", 194.

55 el-Matürîdî, *Kitabu't-Tevhîd*, 57; et-Teftâzânî, *Şerhu'l-Mekâsîd*, 4:144-145.

56 Takiyyüddîn İbn Teymiyye, *el-Akâidetü'l-Vâsitiyye*, thk. Ulvî Abdulkadir es-Sikaf (Suud: Dürerü's-Seniyye, 1433), 115.

hem de kelâmullah Allah'ın zâtında kâim manadır ibaresi bid'attir. Doğru olan, Kur'ân Allah'ın kelâmıdır mahluk değildir, ifadesiyle yetinmektir."⁵⁷ diyerek lafzî kelâm, nefsî kelâm tabirini kullanmaktan çekinir.

Hanbelilerin, Mu'tezile'nin aşırı tutumunu eleştirerek, işkence ve hapsedilme tehdidine rağmen onlarla fikri mücadelede bulunmak suretiyle Kur'ân'ın, Allah'ın zâtıyla kâim, ezeli kelâmı olduğu yönünde görüş bildirmeleri, onların hem dini hassasiyetlerinin hem de ilmin itibarını korumalarının bir tezahürüdür. Fakat aynı Hanbelî anlayış, lafzî kelâmı ezeli olarak kabul ederek Kur'ân'ın beşerî yönüne ilâhî anlam yüklemek suretiyle farklı bir aşırı ucun tarafında yer almış oldu. İşte Hanbelîlerin bu tutumundan rahatsız olan Ehl-i hadisten İbn Küllâb el-Basrî (ö. 240/854), Muhasibî (ö. 243/857), Kerabisî (ö. 248/862) gibi bazı alimler, bu iki aşırı uç karşısında yeni teşekkül etmeye başlayan Ehl-i sünnet kelâm hareketinin öncüleri olarak Kur'ân'ın mâna itibarıyla kadîm, lafızları ve insanlar tarafından okunuşu bakımından mahlûk olduğunu söyleyerek orta yolcu bir çözüm yolu bulmaya çalışmışlardır.⁵⁸ Aslında Küllabiye'den de önce Ebû Hanife'nin öğretisinde lafzî kelâm, nefsî kelâm ayırımına yönelik işaretleri görmek mümkündür. Onun, öğrencisi Ebu Yusuf'ta birlikte *halku'l-Kur'ân* meselesinde tartışma yaptığı bilinmektedir.⁵⁹ Ebû Hanife'nin "*Kur'ân Allah kelâmı olup mahlûk değildir, fakat Kur'ân'ı telaffuzumuz ve yazışımız mahlûktur,*"⁶⁰ ifadeleri, İmam-ı A'zam'ın *halku'l-Kur'ân* meselesindeki bakışını ortaya koymaktadır.

4. Kelâm-ı Nefsî ve Kelâm-ı Lafzî Farklılığına Dayanan Uzlaştırmacı Yaklaşım

Halku'l-Kur'ân meselesiyle ilgili olarak İbn Küllâbla başlayan kelâm-ı nefsî ve kelâm-ı lafzî ayırımı Ehl-i sünnetin bilinen ekolü Eş'ariyye ve Maturidiyye ile şekillenmiştir. Onların böyle bir ayırma gitmeleri, kelâm kavramına yükledikleri anlamın ve sıfâtullâh anlayışlarının doğal bir sonucudur.

Kemâlpaşazâde, diğer fırkaların kelâmullah görüşüne yönelik değerlendirmesinin akabinde Ehl-i sünnetin konuya yaklaşımını sahiplenen bir dil kullanmak suretiyle, Eş'arî ve Mâturidî fırkalarını kastederek, "*ashâbımıza göre veya Ehl-i Hakka göre,*" ibareleriyle anlatmaya çalışıyor. Mâturîdî ekolden Neseî'den alıntı yaparak,

57 İbn Teymiyye, *el-Akîdetü'l-Vâsıtiyye*, 115; Recep Ardoğan, "Mu'tezile'nin Halku'l-Kur'ân Eş'ariyye-Maturidiyye Kelâmına Nüfuzu: Kelâm-ı Nefsî Kavramlaştırması, *Usûl* 15, no. 1 (2011): 125-159.

58 Yavuz, "Halku'l-Kur'ân", 15: 371-375.

59 et-Teftazânî, *Şerhu'l-Makâsîd*, 4:146.

60 Nu'mân b. Sâbit b. Zûtâ b. Mâh Ebû Hanîfe, *Şerhu'l-Fıkhi'l-ekber*, (İstanbul: el-mektebetü'l-Hanefiyye, 1982), 20-21; Kemaleddîn Ahmed Hüseyin b. Sinanüddîn el-Beyâzîzâde, *İşârâtü'l-merâm min ibârâti'l-İmâm Ebî Hanîfe*, thk. Ahmed Ferid el-Mezîdî, (Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 2007), 142-144.

Ehl-i Hakka göre Allah'ın kelâmı, sesler ve harfler cinsinden olmayıp, O'nun zâtıyla kaim ezeli bir sıfattır. Dilsizlerde ve çocuklarda olduğu gibi âfat ve sükuttan uzaktır. Allah onunla mütekellim olup, bu kelâmı emreder, nehyeder ve haber verir. İbare, işaret ve kitabet kelâma delalet eden etkenlerdir. Kelâm Arapça ifade edildiğinde Kur'ân, Süryanice tabir edildiğinde İncil, İbranice tabir edilince Tevrat'tır. Allah Teâlâ'nın çeşitli diller ve muhtelif lügatlarda zikrettiği gibi ihtilaf ibarede olup, ibarenin manaya işaret eden kelâmda (müsemma) ihtilaf yoktur.⁶¹

İfadeleriyle kelimanın mahiyetine ilişkin değerlendirmede bulunur. Diğer taraftan müellif, Eş'arî ekolünün temsilcisi Ebû Hasan el-Eş'arî'ye atıf yaparak lafzî kelâm ve nefsi kelâm ayrımını şöyle ifade eder: “Bizim ashabımıza göre Allah'ın mütekellim olmasının manası, O'nun kelâmının zâtıyla ezeli, kadim ve kendi varlığında vâhid olmasıdır. Ses ve harfleri itibari ile kadim değildir, kelâmın bütün bağlantılarıyla bu böyledir. Fakat kelâmın ezelde emir, nehiy, hitap ve tekellüm olması vasfında ihtilaf vardır.”⁶²

Sünnî telakkinin her iki ekolünden yapılan nakillerdeki ifade ve ibareler farklı olsa da bu ekollerin kelimullâha yaklaşımı aynıdır. Buna göre Allah'ın zâtı ile kaim ezeli sıfatı olan kelâmın tezahürü olan nefsi kelâm, hakiki anlamda kelâm olup, yaratılmamıştır. Nefsi kelâmın ifade edilmesinde kullanılan harfler ve seslerden teşekkül eden lafzî kelâm ise mecâzi anlamda kelim olup mahlûktur. Sünnî ekol içerisinde hakikat-mecaz yaklaşımına Mu'tezile'de olduğu gibi aksi yönde görüş beyan eden de vardır. Meselâ Cüveynî, lafzî kelâmın hakikat olduğunu söyler. Cüveynî'ye göre kelâm-ı nefsi de mecazdır.⁶³ Kemâlpaşazâde, farklı bir risalesinde Allah'ın, ses ve harfi yaratıp Cibrîl'e işittirdiğini, Cebrâil'in onu ezberleyip Hz. Muhammed'e naklettiğini, onun ise okuduğunu beyan ettikten sonra, “işte bu dillerde okunan, tevâtürle nakledilen kelâm-ı lafzîdir,” formatındaki tanımlamasıyla kelâmın beşerleştirilmiş yönüne işaret eder.⁶⁴ Bu anlamda Neseî, Kur'ân'ın mahlûk olup olmadığı konusunda görüş beyan ederken kelâmın, Allah'ın zâtı ile kâim bulunan lafızlardan tecrit edilmiş manası, ezeli olup mahlûk değildir, ifadeleriyle lafız ve mana ayrımına dikkat çekmiştir. Dolayısıyla tek olan, cüzlerden oluşmayan ve ilgili bulunduğu konulara göre emir, nehiy, haber gibi adlar alan bu ezeli mâna gerçek anlamda kelâmdır.⁶⁵

Kelâm-ı nefsi meselesini farklı boyutlarıyla analiz etmeye çalışan İbn

61 en-Neseî, *et-Tebşıra*, 435; Kemalpaşazâde, “Risâle fî beyân mes'eleti halkı'l-Kur'ân”, 194.

62 el-Âmidî, *Ebkaru'l-Efkar*, 353; Kemalpaşazâde, “Risâle fî beyân mes'eleti halkı'l-Kur'ân”, 190.

63 İmamü'l-Harameyn el-Cüveynî, *el-İrşâd*, thk. Fethi Ahmed Abdurrezâk, (Kahire: Dârul-Kütübü'l-Mısriyye, 1989), 190.

64 Kemalpaşazâde, “Risâle fî-takrîr enne'l-Kur'âni'l-Azîm kelâmullâhi'l-kadîm”, *Mecmûu resâilil allâme İbn Kemal Paşa*, thk.Hamza el-Bekrî, (İstanbul:Dârul-Lübâb, 2018), 177.

65 en-Neseî, *et-Tebşıra*, 435; Yavuz, “Halku'l-Kur'ân”, 15: 371-375.

Kemâl, kendi kanaatini belirtmeden İcî'nin dış dünyada varlığı olmayan kelâm-ı nefsinin işitilebileceği görüşüne yer verir. Bu arada Mâturidî ve Eş'arî arasındaki ihtilafa da işaret eder. Buna göre, Eş'arî kelâmcılar işitmenin varlığını kabul ederken, Mâturidîler işitmenin söz konusu olmadığı yönünde görüş beyan eder.⁶⁶

Şeyhülislâm İbn Kemâlpaşa, Allah'ın ezeldaki hitâbına yönelik, 'nasıl olur da insan yokken ona yöneltilen Allah'ın kelâmı kadîm olabilir?' anlamında akla gelmesi muhtemel bir soruyla mevzunun kaderle bağlantısını kurar. Bu anlamdaki muhtemel bir soruya karşı, Allah için zamanın tahdîd edilemeyeceğini, sınırlamanın diğer varlıklar için söz konusu olduğunu ifade ederek cevap verir.⁶⁷ Müellif, *Risale fi'l-cebr ve'l-kader* adlı risalesinde ise Allah'ın ilmini zaman dışı olarak niteler; O'nun ilminde bütün zamanlar 'şimdi' hükmündedir.⁶⁸

Müellif, Ehl-i sünnet akidesinde kullanılan, "Kur'ân Allah'ın kelâmı olup, gayr-i mahlûktur," ibaresinin, isabetli bir tanımlama olduğunu söyler. Böylece onlar, 'Kur'ân Allah kelâmıdır,' demekle, Kur'ân'dan yaratılmışlığı nefyettiler. Bu ifadelerle İbn Kemâl'in bir inceliğe dikkat çekerek, Allah'ın kelâmı olan Kur'ân, yaratılma emarelerini kabul etmez, düşüncesini anlatmak istediği kanaatindeyiz. Sünnî akide, bu ifade yerine 'Kur'ân, gayr-i mahlûktur', ibaresi üzerinden işlem tesis etseydi, Hanbelîlerin bilinçsizce ve bağnazca iddia ettikleri harflerden ve seslerden oluşan kelâm kadimdir, anlayışına meyledilmiş olurdu. Çünkü yaygın kullanımda kelâmın lafzı, Kur'ân olarak ifade edilir. Diğer taraftan niçin 'gayr-i hâdis' ibaresi değil de 'gayr-i mahlûk' ifadesi yaygın kullanım haline gelmiştir? Müellif, bunun sebebini de şöyle açıklar: "*Kelâmcıların dilinde hudûs ifadesi, alemin yaratılmasına ilişkin olarak kullanılır. Bu sebeple alem ile Kur'ân arasında bir ittihad vehmi oluşmasın diye, Kur'ân için 'gayr-i mahlûk' tabiri daha uygun bulunmuştur.*"⁶⁹

Genel olarak Ehl-i sünnet kelâmcıları, özelde İbn Kemâl, Allah'ın kelâmı ile ilgili açıklama getirirken, bazı hassasiyetlerden hareket ederek meseleye yaklaşım göstermektedir. Onların kelâm-ı lafzî ve kelâm-ı nefsi ayrımlarının altında yatan sebep, kelânullâha yönelik olarak ilâhî olanla beşerî olanı tefrik etmektir. Daha doğrusu metafizik dünyaya ait olanla, fiziki alana ait olan arasında bir ayırım yapmaktır. Şöyle ki Allah'ın mütekellim olması, keyfiyeti

66 es-Sâbûnî, el-Bidâye, 84; Kemalpaşazâde, Şerhu risâleti'l-İmâmi'l- Adud fi-sifâti'l- kelâm, 76.

67 Kemalpaşazâde, "Şerhu risâleti'l-İmâmi'l-Adud fi-sifâti'l- kelâm", thk. Muhammed Ekrem Ebû Guş, (Amman: Dâru'l-n-Nurî'l-mübîn, 2011), 80.

68 Kemalpaşazâde, *Risâle fi'l-Cebr, ve'l-kader*, nşr. Ahmet Cevdet Paşa, (İstanbul: İkdâm Matbaası, 1316), 161-162.

69 bk. et-Teftazânî, Şerhu'l-Makâsıd, 144; Kemalpaşazâde, *Risâle fi-takrîr enne'l-Kur'âni'l-Azîm kelânullâhi'l-kadîm*, 179-180.

bizim tarafımızdan idrak edilemeyen kendi zâtı ile kâim olan ezeli bir sıfattır. Kelâmın bu yönü, ilâhî olana aittir. Böylece Allah'ın zâtı ile kâim olması ifadesiyle, taaddüdü kudemâya sebebiyet verir diyerek sıfatları iptal eden Mu'tezile'ye bir itiraz vardır. Ayrıca Allah'ın, mesajını insana göndermesi için, kelâmın müşahhaslaşarak beşerileşmesi, mesajın anlaşılması açısından gereklidir. Diğer bir tabirle ilâhî mesajın insana bakan yönü, beşerin idrak ve algı seviyesine uygun olmalıdır. İşte bu sebeple mananın; ses, harf, inzal gibi fizikî argümanlarla tasvir edilmesi, onun beşere hitabının doğal bir sonucudur.

Mu'tezile, ilahi kelâm ile beşerî kelâmı aynı addederek kendi mezhebi tasavvuruyla çelişik duruma düşmektedir. Onlar bir taraftan tenzih ilkesi gereğince Allah'tan başka kadîm varlık kabul etmeyerek tevhîde hâle getirmeme hassasiyeti taşırken, diğer taraftan Allah'ın kelâmını, ses ve harflerden mürekkep görerek onu, beşer kelâmı seviyesine indirgemekle bu çelişkili tutumlarını açıkça ifşa ediyorlar. Mu'tezileye karşı bir aksülamel olarak ortaya çıkan Ehl-i hadisin durumu da çelişkiden uzak değildir. Allah'ın zâtına, naslara aykırı bir vasıf addederiz endişesiyle müteşabih naslar hakkında yorum yapmaktan dilini ve gönlünü uzak tutmaya çalışan selefi yaklaşım, öyle bir yere evriliyor ki Mu'tezile'ye itiraz adına Kur'ân'ın yaratılmış olan harf, ses ve hatta mushaf, kılıf, cilt gibi fiziki argümanlarını bile ilahî kelâmın aslından sayarak kadîm görmektedir. Selefiyenin, bu tutumu ilâhî kelâmı beşer seviyesine indirmek değil midir? Sonuçta birbirlerine muhalefet eden iki farklı düşüncenin, aynı noktada buluşması ne garip bir çelişkidir. Ehl-i sünnet kelâmı ilâhî olanla beşerî olan ayırımına gitmekle, bu çelişkiden kurtularak bir çözüm üretmektedir. Bu nedenledir ki düşünürümüz Kemâlpaşazâde, "bütün fırkalar bu konuda bize muhalefet etti, çünkü onlar kelâmın manada değil, manaya delalet eden işitilen, dizili harflerden müteşekkil olduğunu iddia ettiler. Böylece kelâm-ı nefsinin makul olmadığı sonucuna vardılar,"⁷⁰ diyerek bütün fırkaların Ehl-i sünnet karşısında yer aldığını beyan eder.

5. Kelânullâh'ın Mahlûk Olduğunu Savunanlara Karşı Tutum

Halku'l-Kur'ân meselesi, İslâm düşünce tarihi literatürüne Mu'tezile tarafından dahil edilmiştir. Çünkü bu mevzu, Mu'tezile'nin düşüncesi doğrultusunda kavramsallaşmıştır. Başlangıçta bilimsel saiklerle ortaya atılan *halku'l-Kur'ân* teorisi, süreç içerisinde Mu'tezile'nin, siyasi gücü arkasına almasıyla birlikte, mümin olabilmenin kıstası haline getirilmiş,⁷¹ itiraz edenler takibata uğratarak cezalandırılmıştır. Mu'tezile siyasi gücünü kaybettikten

70 Kemalpaşazâde, "Risâle fi beyân mes'eleti halkı'l-Kur'ân", 194.

71 Ardoğan, "Mu'tezile'nin Halku'l-Kur'ân Eş'ariyye-Mâturidiyye Kelâmına Nüfuzu: Kelâm-ı Nefsî Kavramlaştırması", 151.

sonra tekfir sopasını Ehl-i hadis eline almış, tam tersine 'Kur'ân mahlûk değildir,' ibaresini dogma haline getirip, bunu bir iman meselesi olarak görmüştür.

Bu minvalde birçok Ehl-i sünnet kelâmcısına isnad edilerek 'Kur'ân mahlûktur,' diyenler küfürle suçlanmıştır. Kemâlpaşazâde, Teftazânî, *Şerhu'l-Akâid*'de zikri geçen Hz. Peygamber'e atfedilen, "Kur'ân Allah'ın kelâmıdır, yaratılmış değildir, kim yaratılmıştır, derse o yüce Allah'ı inkâr etmiştir" rivayetine yer verir.⁷² Eserin muhakkiki mezkûr rivayetle ilgili şu şerhi düşer: Bu rivayet Kur'ân'ın inzâl dönemi için uygun olabilir, fakat o dönemde gündemde *halku'l-Kur'ân* mevzusu yoktu. O halde böyle bir iddia iftiradan öte geçmez. Ayrıca müellif, Ebû Hanife ve Ebû Yusuf'un kelâm-ı nefsinin sübutunu ortaya koymak için yaptıkları münazaraların sonucunda, 'Kur'ân mahlûktur, diyen küfre girmiştir,' kanaatinin oluştuğunu beyan eder. Fukahada oluşan kanaat, fetva kitaplarına küfür olduğu yönünde yansımıştır.⁷³ Bu fetvaya istinaden Kemâlpaşazâde, 'Kur'ân mahlûktur,' ifadesinin, Allah'ın kelâm sıfatının inkârı anlamına geldiğini⁷⁴ vurgulayarak fetvanın isabetine işaret etmiştir.

Yine müellifimize göre, 'Kur'ân mahlûktur,' sözünü beyan etmek, bir kısım alimler nezdinde küfür addedilirken, bazıları ise bu sözün küfrü gerektirmediği yönünde kanaat belirtir. Kemâlpaşazâde iki farklı iddiayı dile getirdikten sonra şu neticeye varır: Kur'ân mahlûktur, ifadesini kullanmak küfrü gerektirmez. Çünkü bu ibareyle Kur'ân'ın nüzûlü murâd edilmiş olabilir veya onunla dillerde okunan Kur'ân'ın kastedilmesi de muhtemeldir. Hem Kur'ân'ın nüzûlü hem de kârî tarafından okunması tartışmasız yaratılmışlık alâmetidir. Nasıl küfre hükmolunacak ki? Zahir olan onun muradıdır. Diğer taraftan bu sözün hakikatte küfre değil, azarlama ve sövgü (şetm) anlamı da muhtemeldir. Ya da bu sözü söyleyene kafir değil, dalâlete düşmüş bir bid'atçı denebilir. Fetvâ, bu kimselerin kafir değil sapık bir bid'atçı oldukları yönündedir.⁷⁵

Müellifin mezkûr yorumunun isabetli olduğu kanaatindeyiz. Çünkü Ehl-i sünnet akidesinde Kur'ân, lafız ve manadan müteşekkil ilahî bir kelimadır. Gerçekten de Kur'ân mahlûktur ifadesiyle, Kur'ân'ın insana bakan yönü yani lafzî kelâm kastediliyorsa, sünnî telakki gereğince zaten yaratılmıştır. Diğer taraftan bununla nefsî kelâm murad edilse bile inanç esaslarından birisi inkâr edilmediği için ortada tekfiri gerektirecek bir durum söz konusu değildir. Aslında bu ifadeyle kelâmı nefsinin kastedilmesi mümkün de değildir. Çünkü Mu'tezilî düşüncede kelâm-ı nefsî diye bir tabir

72 et-Teftazânî, *Şerhu'l-Akâid*, 92. Sağanı bu rivayetin mevzûattan olduğunu belirtir.

73 et-Teftazânî, *Şerhu'l-Mekâsîd*, 4:146.

74 Kemalpaşazâde, "Risâle fî beyân mes'eleti halkı'l-Kur'ân", 198.

75 Kemalpaşazâde, "Risâle fî beyân mes'eleti halkı'l-Kur'ân", 198.

benimsenmez. Neticede Kemâlpaşazâde, Kur'ân mahlûktur, düşüncesini benimseyenlere karşı tekfîr dilini kullanmaktan imtina ederek, seleflerinden daha kucaklayıcı naif bir dil kullanmayı tercih etmektedir.

Sonuç

Osmanlı devletinin yükselme döneminde yetişmiş, bürokrat ve ilmî kişiliği ile temayüz etmiş Kemâlpaşazâde yazdığı telif eserlerle döneminin şerh ve haşiyeciliğini aşmış, kelâm ve felsefe alanında yaklaşık elli eser kaleme almış velûd bir şahsiyettir.

Kemâlpaşazâde, kelâm ilminde Allah'ın sıfatlarının bir uzantısı olarak literatüre dahil olan *halku'l-Kur'ân* meselesinde *Risâle fi beyân mes'eleti halkı'l-Kur'ân* eseriyle mevzuyu değerlendirmiş, ayrıca *Risâle fi-takrîr enne'l-Kur'âni'l-Azîm kelâmmullâhi'l-kadîm* ve *Şerhu risâleti'l-İmâmi'l-Adud fi-sıfâti'l-kelâm* adlı eserleri ile de bu konuya atıf yapmıştır. Müellif, Neseî'nin *et-Tabîratü'l-edille*, Âmidî'nin *Ebkâru'l-efkar* ve Teftazânî'nin *Şerhu'l-Mekâsîd* adlı eserlerinden ibareyi değiştirmeden aslına uygun bir şekilde nakil yapmıştır. Bu nedenle İbn Kemâl'in, mevzûyu işlerken geleneksel usulde olduğu gibi hikayeci ve tasviri bir üslup kullandığını söyleyebiliriz.

Düşünürümüz, *halku'l-Kur'ân* meselesinin iyi anlaşılabilmesi için, mezheplerin görüşlerinin ortaya çıkarılmasının gerekliliğini savunmasından olsa gerek, Mu'tezile, Kerramiye, Vâkıfiye, Haşeviyye, Hanbelî ve Ehl-i sünnetin konuya yaklaşımını ihtisâr ederek anlatmaya çalışmıştır. Özellikle Mu'tezile'yi anlatırken mezhep içerisindeki kabul gören görüşü ifade ettikten sonra, Mu'tezilî kelâmcıların bireysel yaklaşımını özet olarak vermiştir. Ehl-i sünneti tasvir ederken benimseyici bir dil kullanmaktır. Sonunda, bütün fırkaların Ehl-i sünnetin karşısında durduğu, Kerrâmiye ve Haşeviye gibi grupların görüşlerinin bu meselede belirleyici güçte olmadığı, asıl tartışmanın Mu'tezile ile Ehl-i sünnet arasında devam ettiği kanaatini beyan etmiştir.

İbn Kemâl, Kur'ân'ın mahlûk olduğunu söyleyenlere karşı tekfîr dilini kullanmadan seleflerine göre daha kucaklayıcı naif bir dil kullanmış; bu kimseleri dalâlete düşmüş bir bid'atçı olarak nitelemenin daha doğru olacağı yönünde kanaat belirtmiştir.

Kaynakça

- Akoğlu, Muharrem. "Siyasallaşma Sürecinde Halku'l-Kur'ân Tartışmaları". *Bilimname* XXXVII, no. 1 (2019): 353-382.
- Âmidî, Seyfüddîn. *Ebkâru'l-efkâr*. thk. Ahmed Muhammed el-Mehdî. Kahire: Dâru'l-kütübü'l-visâka'l-kavmiyye, 2004.
- Ardoğan, Recep. Mu'tezile'nin Halku'l-Kur'ân Fikrinin Eş'ariyye Maturidiyye Kelâmına Nüfuzu: Kelâm-ı Nefsi Kavramlaştırması. *Usûl* 15, no. 1 (2011): 125-159.

- Aydınlı, Osman. "Kur'ân'ın Yarattığı Meselesi ve Mu'tezile'nin Tarihi Seyrindeki Yeri I". *Dini Araştırmalar* 3, no. 9 (2015): 49.
- Beyâzîzâde, Kemâleddîn Ahmed Hüseyin b. Sinanüddîn. *İşârâtü'l-merâm min ibârâti'l- İmâm Ebî Hanîfe*. thk. Ahmed Ferid el-Mezîdî. Beyrut: Dâru'l-kütübü'l-imiyye, 2007.
- Bor, İbrahim. "İlâhî Kelâmın İmkan ve Tabiatı". *Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi* 2016.
- Bozkurt, Nahide. *Mu'tezile'nin Altın Çağı*. Ankara: Ankara Okulu, 2002 104.
- Bulut, Zübeyr. "Karşı Mihne Uygulamaları ve er-Rissâletü'l-Kaderiyye (Kaderî İtikâdi)". *Kelâm Araştırmaları Dergisi* 15, no. 1 (2017): 75-110.
- Cürcânî, Seyyid Şerif. *et-Ta'rîfât*. çev. Ali Erkan. İstanbul: Bahar Yayınları 1997.
- Cüveynî, İmamü'l-Harameyn. *el-İrşâd*. thk. Fethi Ahmed Abdurrezâk. Kahire: Dâru'l-Kütübü'l-Mısriyye, 1989.
- Dârimî, Ebu Said Osman b. Said b. Halid. *Kitabu'r-red 'ale'l-Cehmiyye*. thk. Bedr el Bedr. Kuveyt: ed-Daru's-Selefiyye, 1985.
- Durguti, Abdyl. "Mezhepleşme Çerçevesinde Muhammed B. Kerrâm Ve Kerrâmiyye Mezhebi". *Doktora Tezi, Uludağ Üniveristesi*, 2018.
- Ebû Hanîfe, Nu'mân b. Sâbit b. Zûtâ b. Mâh. *Şerhu'l-Fikhi'l-ekber*. İstanbul: el-Mektebetü'l-Hanefiyye, 1982.
- Erman, Uğur. "Ehl-İ Hadîs Ve Mu'tezile Arasında Yaşanan Polemiklerin Cerh ve Ta'dîl İlmine Dönemin Te'lifâtına ve Sosyal ve Beşerî İlişkilere Yansıması (Hicri 3. Asır)". *Siirt Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 4, no 1: 83-105.
- İbnü'l-Cevzi, Ebu'l-Ferac. *Menâkıbü'l-İmam Ahmed b. Hanbel*. thk. Muhammed Emin Hancı. Suud: Mektebetü'l-Hancı, ts.
- İbn Teymiyye, Takiyyüddîn. *el-Akîdetü'l-Vâsitiyye*. thk. Ulvî Abdulkadir es-Sikaf. Suud: Dürerü's-Seniyye, 1433.
- İsfahânî, Râgıb. *el-Müfredât fî garîbü'l-Kur'ân*. thk. Saffân Adnân ed-Davûdî. Şam: Dâru'l-Kalem, 1412.
- Kemâlpaşazâde. "Risâletü fî beyân mes'eleti halkı'l-Kur'ân". *Mecmûu resâili'l-allâme İbn Kemâl Paşa*. thk. Hamza el-Bekrî. İstanbul: Dâru'l-Lübâb, 2018.
- "Risâle fî-takrîr enne'l-Kur'âni'l-Azîm kelâmulhâhi'l-kadîm", *Mecmûu resâili'l-allâme İbn Kemâl Paşa*. thk. Hamza el-Bekrî. İstanbul: Dâru'l-Lübâb, 2018.
- Şerhu risâleti'l-İmâmi'l-Adud fî-sıfâti'l-keâm. thk. Muhammed Ekrem Ebû Guş. Amman: Dâru'l-n Nuri'l-mübîn, 2011.
- Risâle fi'l-Cebr, ve'l-kader, nşr. Ahmet Cevdet Paşa. İstanbul: İkdâm Matbaası, 1316.
- Mâturidî, Ebû Mansûr. *Kitâbü't-Tevhîd*. çev. Bekir Topaloğlu. İstanbul: İSAM Yayınları, 2013.
- Naûas, John. "Me'mun'un Mihneyi Başlatmasında Rol Oynayan Üç Akımın

Gür, Kemâlpashazade's Approach To The Problem Of Halku'l-Qur'an/Qur'an Creation

- Açıklamalarının Yeniden Bir İncelemesi". çev. Mustafa Akgül. *Bozok Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 8 no. 1 (2015): 162.
- Nesefî, Ebu'l-Muîn. *Tebssiratü'l-edille fî usûliddîn*. thk. Muhammed Enver Hamid İsâ. Kahire: el-Mektebetü'l-Ezheriyye li't-Türâs, 2011.
- Neşşâr, Ali Sâmi. *Neş'etü'l-Fikri'l-Felsefi fi'l-İslâm*. Kahire: Dârü'l-Maârif, 1981.
- Rahmân, Fazlur. *İslâm*. çev. Mehmet Dağ-mahmet Aydın. İstanbul: Selçuk Yayınlar, ts.
- Sâbûnî, Nureddin Sâbûnî. *el-Bidâye fî usûli'd-dîn*. çev. Bekir Topaloğlu. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1991.
- Teftâzânî, Sa'düddîn Mes'ûd b. Fahriddîn Ömer b. Burhâniddîn Abdillâh. *Şerhu'l-Mekâsîd*. thk. Abdurrahman Umeyra. Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 1998.
- Tekin, Özkan. "Allah'ın İsimlerinin Tevkifiliği ve Kemalpaşazâde'nin Tartışmadaki Konumu". *Şarkiyat İlmi Araştırmalar Dergisi* 14, no. 1 (Mayıs 2022): 261-277.
- Öçal, Şamil. "Kelâmullahın Çift Doğası: Kelâm-ı Lafzi ve Kelâm-ı Nefsî". *İslamiyat* 2, (1999): 62.
- Öz, Mustafa. "Ca'd b. Dirhem". TDV İslam Ansiklopedisi. İstanbul: TDV Yayınları, 1992 6: 542-543.
- Yavuz, Yusuf Şevki. "Halku'l-Kur'ân". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 15: 371-375. Ankara: TDV Yayınları, 1997.
- Yücesoy, Hayrettin. "Mihne". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 30:26-28. Ankara: TDV Yayınları, 2020.